

Új egyháztörténetírás.

A magyarországi protestantizmus történetírása annak a nemzedéknek az életében érte el a tudományos színvonalat, amelynek tagjai a bezárólag 1824 és 1838 közötti években születtek és e téren való munkásságukat a múlt század ötvenes éveiben megkezdvén, több-kevesebb szorgalommal, több-kevesebb eredménnyel folytatták korábban-későbbben bekövetkezett halálukig. Ezek szinte kivétel nélkül mind olyanok voltak, akik megosztották működésüket a köztörténet és egyházak története között, azonban nekik és egy pár náluk idősebb, de velük egyidejűleg dolgozó írónak köszönhető, hogy példájukon felbuzdulva, egy olyan nemzedék lépett a helyükbe, mely erejéből és idejéből már csak mellékesen juttatott valamit más szakmák ápolásának, jóformán kizárólag erre szentelve egész munkáját. Ennek a tagjai érdekes jelenségként szinte húszévi intervallum után ismét egy szűk, valamivel még szűkebb időközben, 1857-től 1869-ig születve, az előbbi nemzedékből még élők mellé sorakozva, a nyolcvanas években fogtak hozzá ahhoz a tevékenységökhöz, mely a közülök jelenleg is élő kettőnek, Kovács Sándornak és Zoványi Jenőnek a révén kinyúlik egészen maig, midőn egy újabb közbevetetés után az 1885-től 1899-ig született harmadik nemzedék volna munkássága legértettebb korában, ha kellő buzgalommal látna neki e hivatásnak.

Az elmúlt két nemzedékbe tartozóknak talán nem állapítható meg a rangsora teljes egyetértéssel, ám a legutóbbi nemzedékben elvitathatatlanul Révész Imrét illette meg az első hely, kinek nagyapja az első nemzedéknek, apja pedig a másodiknak volt érdemes munkása. Igaz, hogy őt a tudomány folytonos fejlesztése helyett nagyon sokszor vették igénybe kevésbé tudományos dolgok és kelletténél többször vesződött tudomány-elmélettel meg tudomány-politikával, ami általánosságban, ha nem is mindig, igen bölcs dolog lehetett, de egyetlen lépéssel sem vitte előbbre tudomá-

nyos ismereteinket. Azonban tagadhatatlan, hogy ezeknek is közreműködött a gyarapításában. Saját elhamarkodott, téves állításával szemben később nem egyszer maga fejtette ki részletesen a valósággal igazat, vagy legalább is belátta azt. A magyarországi helvét irányuaknak nem Calvinus után haladása, Szegedi Kis Istvánnak zwinglianus felfogása, a Perényi Péter úrvacsorai vélekedéséből egy részletnek nem lutheránus, hanem katolikus jellege, Dévai Bíró Mátyás műveinek luthermelanchthoni álláspontja, a debrecen-egervölgyi hitvallásnak és általában Meliusnak nem Calvinustól való befolyásolása tárgyában korábbi nyilatkozatai helyett ő is elfogadta a tényeknek megfelelő nézeteket, sőt e két utóbbi kérdésnek beható taglalása kétségtelenül megbecsülést érdemlő munka volt, mert ha első sorban magát cáfolta is meg, de egyúttal elhallgattatta és lefegyverezte a hozzá nem értő hozzászólókat. Ezekhez járult még egy pár apróbb dolog tisztázásán kívül annak kimutatása, hogy az 1554. évi óvárii zsinat úrvacsorai végzéséhez a Wittenbergi Concordia szolgált forrásul, meg hogy a helvét irányuaktól az 1564. évi nagyenyedi zsinaton előterjesztett és jobbára zwinglianus szellemű munkálat eredetileg Calvinusnak volt a dolgozata, nemkülönben annak kiderítése, hogy Meliusnak „Calvinus János írása szerint“ kiadott kátéjához semmi köze a Calvinus két kátéjának, úgyszintén alapos ismertetése a Bod Péter történetírásának, Draskovich György Calvinus elleni vitáiratának, Ozorai Imre polémikus művének, a debreceni hitvallás és a Tridentinum összefüggésének.

Mindezek, ha igazában véve összesen sem valami sokat lendítettek tudományunk gyarapításán, tökéletesen elegendők volnának a Magyar Történelmi Társulat választmányi tagságához, az akadémiai levelező tagsághoz és a Corvin-koszorúhoz még akkor is, ha nem volna meg ezek mellett az a feltűnő erénye, hogy nemcsak rendkívül óvatosan és tartózkodóan tud nyilatkozni az ellenreformáció gonoszságairól, hanem még a Szekfü történetírásában sem lát nemhogy irányzatosságot, de még elfogultságot sem, és az újabban felkapott szellemtörténeti jelszóban nemhogy észrevenné az egész magyar történetnek korábban átértékelés néven célbavett katolikus irányzatú kiforgatását, hanem annak, az ezen cél munkálásában való aktív részvétel nélkül ugyan, még harcosává is szegődött.

Ezek elfogulatlanságnak nézetvén, mindenesetre előnyére vál-

tak, mert bizony a mindenütt, nemsokára talán még a Protestáns Irodalmi Társaságban is befolyásra szert tevő katolikus elfogultak sohasem bocsátják meg a multnak leplezetlen feltárását. A Történelmi Tár című nagyhasznú folyóiratnak azért kellett 1911-ben váratlan hirtelenséggel megszűnnie, hogy vége vessék a gályarabjaink történetéhez közölt kútfők továbbfolytatásának. És Zsilinszky Mihály akadémiai rendes tagot, aki a Magyar Történelmi Társulatnak 1903-tól 1910-ig alelnöke volt, azontúl még csak választmányi tagságra sem méltatták némely dolgozatai miatt. Mint-hogy azonban Révésznél az említett kitételesek megnyerése nem cél volt, hanem csak eredmény, sokunktól túlságosnak talált kíméletes magatartása bizonyos körülményekből megérthető és nem is hibáztatható, annál kevésbbé, mivel más irányban is elfogultlannak látszott.

Annál meglepőbb és annál megdöbbentőbb, hogy e kitételesek óta óriási, de vészes fordulat állott be addigi tárgyilagos-ságával szemben, csakhogy most sem a katolicizmus irányában, tehát jobbfelé, hanem csupán balfelé, vagyis az antitrinitarizmus és az ezzel általa mindenképen egy kalap alá vett anabaptizmus ellenében, valamint a calvinusi dogmák akármelyikének, még a borzalmas és hirhedt praedestinációnak is a nemhivése ellenében. Hiszen felekezeti elfogultságnak nem volt híjával eddig sem egyik-másik egyháztörténetírónak, de megnyilvánulásai inkább csak ephemer jelenségnek, véletlen elszólásnak levén tekinthetők, nem szerepelt célul kítűzőtt, rendszerré vált, új irányt adó gyanánt. Még én sem kerülhettem ki az elfogultság vádját, épen a Révész Imre részéről, ám ő nem más felekezet irányában talált engem elfogultnak, hanem a saját felekezetem irányában.

Pedig hát ugyanatájt, midőn ezért az állítólagos elfogultságomért az én egyháztörténetírásomtól — utólag másként értelmezve ugyan — megvonta a tudományos jelleget, ő maga egyenesen azt hangoztatta, hogy célszerű, ha mindenik felekezet a maga embereit vizsgálja meg legszigorubbán, még pedig különlegesen az egyháztörténetírásban. Én nem megyek ennyire. Én csak egyenlő mértéket követelek és alkalmazok. Idézhetnék Révészről is nem egy nyilatkozatot, melyekben az elfogultság ellen emelt szót s azt is kijelenté, hogy „bárminemű dogmatikus előfeltételtől szabadúlnia kell az egyházhistorikusnak disciplinája tudományos jellege érdekében.” De az ezekre való utalásnak most már nem volna semmi

értelme, miután ezeknek a terhét egyszerűen lerázta magáról, egyfelől azzal, hogy legújabb munkája bevezetésének végén határozottan megmondá, hogy az ebben előadottakkal „módosította, helyesbítette, sőt részben ellenkezőjökre másította régebbi ide vonatkozó tanulmányainak megállapításait,” másfelől azzal, hogy „Méliusz és Kálvin” című tanulmányának a bevezetésében azoknak is tudtára adta, akik netalán nem vették észre, hogy ennek összes fejezetei „egyformán határozott és nem titkolt református theologiai álláspontokról vannak írva“.

A tudományos egyháztörténetírásról könyvet is írnak a tudományos egyháztörténetírással való ez a nyilvános szakítása egyrészt abban a régtől szembetűnő és több úton is megkísérelt törekvésében találja meg a hátterét, hogy túlbuzgó hízelgői kifejezéséhez képest „iskola-alapító” legyen, vagy ha már ez nem sikerült a haladás irányában és a tudomány fejlesztésével, legalább mégis a saját szavai szerint „a megszokottól eltérőt” produkáljon, másrészt abban a szellemben, mely már 1918-ban kárhoztatta bennem, hogy egyszer sem revidiáltam az 1893-ban kifejtett (igazában 1883-ban magamévá tett) theologiai irányomat, és azt is, hogy ha már modern theologus vagyok, miért nem vagyok annyira modern, hogy a legújabb korszak legújabb irányához alkalmazkodva, én is eldobjam szabadelvűségemet. Abban a szellemben, mely odavitte a debreceni egyetem hittudományi karát, hogy hivatalosan a holland szigorú calvinista egyházzal, a „gereformeerde kerk“-kel nyilvánítsa magát együvé tartozónak, kurtánfurcsán megszüntetvén a „hervormde kerk“-kel évszázadokon át fennállott s a magyar református egyházra kiszámíthatatlan és meghálálhatatlan szellemi, erkölcsi és anyagi haszonnal járt közösséget, amely elpártolás, illetőleg csatlakozás nemcsak azt jelentette, hogy a nevezett professori kar egyetemlegesen orthodoxus, mert hiszen a „hervormde“-ok közt is vannak orthodoxusok, hanem egyenesen azt, hogy a kar el nem tűrendőnek tartja a szabadelvű theológiát, épen mint a gereformeerde kerk, melynek egyetemén még az orvoskari professor is olyan antimodernista esküt tesz, hogy odahagyja a hivatalát, ha a hitvallásoktól eltérő eredményre jut bármiben. És annak az egyháznak a szellemében történt Révésznek ez a pálfordulása, mely legújabb zsinati törvényeiben mind hivatalosaira, mind tagjaira kötelezővé tette a második helvét hitvallás és a heidelbergi káté tanait annak dacára, hogy sem egy-

mással, sem a magyar egyház szentjévé avatáshoz közelgő Calvinuséival nem egyeznek minden ponton. Annak az egyháznak a szellemében, amelyik a denaturált Protestáns Szemle reménykedése szerint „a theologiai liberalizmus ellen vívott harcból talán már nemsokára győztesen kerül ki“, holott ezt el is temették már nem egyszer, sőt már a történelemből is ki akarnák törölni az emlékét, arra sem méltatván, hogy a református konvent által kiadandó Theologiai Lexikonban külön összefoglaló cikk tárgya legyen az a theologiai irány, melynek a magyar protestáns irodalom a legkülönb termékeit köszöni majdnem valamennyi ágában.

Mindezzel egészen jól összefér a tudományos történetírásról a dogmatikus vagy a „Protestáns“-nak nevezett „Szemle“ műszava szerint „hitvalló“ egyháztörténetírára való átvonulás. Hogy aztán mennyire fér össze a tudományosnak mondott akadémia tagságával, az nem az én gondom, de leszögezem, hogy volt tudósunknak ezt az egész multja megtagadását épen akadémiai székfoglaló értekezése, a „Debrecen lelki válsága“ nyitotta meg a nyilvánosság előtt. Énelőttem nem, mert Révésznek a szivességéből volt alkalmam nem-nyomtatásban is megismerni most kiadott, u. n. „hitvalló“ munkájának egy részét, melyről a véleményemet kérte volt. Ezt akkor csak pár megjegyzéssel jeleztem írói működésének erről a legújabb, de az eddigiekből, következtethetőleg még mindig nem legutolsó irányáról és termékeiről, immár azonban köteleességemnek tartom némely részleteikre kellő világosságot deríteni.

Még abban nem igen volna baj, hogy homlokegyenest ellentétbe jutva 1917-ben kifejtett véleményével és desavouálva 1925-évi irodalmi próbálkozását, egy gimnáziumi tankönyvből „A magyarországi protestantizmus történelme“ címmel tudományos jellegűvé alakított rövidletét, most már filippikát tart az ilyenű tudományág ellen. Kifogásaiból az elvi természetűek cáfolatába, minthogy maga is lemondott róla, hogy tudományosnak legyen a könyve tekinthető, a közös nevező hiányában nem kívánok belébocsátkozni. de egy ténybeli kifogását meg kell erőltetniem annak tudomásul adásával, hogy az én kézírásban veszteglő és „A magyarországi protestantizmus története a reformáció századában“ című nagyterjedelmű munkám az ő és előző társai ilyszerű műveitől tényleg különbözve igenis hiánytalanul kiterjed a nem-magyar nyelvű protestánsokra is, miként az 1565-ig történeteket magában foglaló és ebben átdolgozásra talált része bizonyosságot is

tett már róla. Ebből a szempontból nincs miért szűkebb térre szorítani az egyetemes kutatást és mellőzni a testvér-felekezeteket, amelyekkel úgy is kénytelen foglalkozni akármekkora szűkkeblőség esetén is.

Az azonban már baj, hogy a Révész szóban forgó „Magyar református egyháztörténet“-ének ez a címe félrevezeti az embert a felől, hogy mit akar adni művében a szerző. Azt lehetne hinni ugyanis, hogy magyar nyelvű református szellemű, de általános egyháztörténettel lesz dolgunk. Még inkább baj, hogy a bevezetés első kikezdése a cél körvonalozása közben szintén teljesen érthetetlen, sőt mondhatni, értelmetlen és zavaros magyarázatát adja a helytelenül fogalmazott címnek. Ebben a tekintetben híve maradt a szellemtörténetnek, hiába szakított most már azzal is. Na de azután megmondja és kimerítően meg is magyarázza, hogy mi a szándéke. Szükség is van rá, mert a könyv maga is jó darabon tévedésben tartaná olvasóját a tárgya felől, elő levén adva benne még a pogány magyarok „vallási képe“ is épenúgy, mint a középkori magyar egyháztörténet, nemkülönben a helvét irány feltűnédezését megelőző reformáció kora is, és csak ilyen széjjelterpeszkedő elkalandozások után nagynehezen bír eljutni a célul kitűzött tartalomhoz, a magyar református egyház történetéhez.

Annak ellenére, hogy — miként az előszóban elmondja — felhasználta a készülő-félben levő Theologiai Lexikon számára a magyarországi protestantizmus történetét feldolgozó ezernyi-ezer cikkemet s azokból „kritikai adatszerűség szempontjából nem egy ponton helyesbítette, kiegészítette“ a saját állításait: mégis szerfelett sűrűn találkozunk munkájában ténybeli tévedésekkel. Voltaképpen már az is elég baj, hogy rászorult a könyve efféle helyesbítésekre és kiegészítésekre, de annál nagyobb baj, hogy még sokkal jobban rászorult volna. Rendkívül hosszúra terjedne ugyanis, ha az összes hibákat fel akarnám sorolni azokkal az ellenmondásokkal egyetemben, amelyek oly gyakran fordulnak elő könyvében, még egy-két sor távolságában is egymástól. De hát a tudományosság kellékeivel úgy sem törődő könyvben a végén is mind egy levén ebben a tekintetben, bármit írt is, csupán a legfeltűnőbbekre mutatók rá. Attól, aki maga is búvárkodott Meliusnak a műveiben, valósággal elképesztő hatású, mikor azt kell olvasnunk, hogy Melius „kommentárokat, illetőleg prédikációknak nevezett folyamatos gyakorlati bibliamagyarázatokat“ írt más bibliai

könyvek mellett a Sámuel és Királyok könyveihez meg Jóbhoz is (112. l.), jöllehet ezeket csak lefordította és jegyzetekkel látta el, ugyanakkor pedig kihagyja az ilyenek közül a római levelet, az erről írt „prédikációknak nevezett folyamatos gyakorlati biblimagyarázatokat“ más csoportba sorozván. Azt állítja továbbá, hogy „a Szerémi György homályos följegyzéséből nem állapítható meg kétségtelen bizonyossággal: égettetett-e vagy csak megkínóztatott lutheránusokat Verbőczy?“ (53. l.) Pedig a Szerémi följegyzése egy cseppet sem homályos, tökéletes világossággal mondván, hogy „urgere praeceperat“, ennek a jelentése felől pedig „kétségtelen bizonyossággal“ útbaigazít a latin-magyar szótár. És aztán hogy lehetséges 1565-ről kolozsvári lutheránus papoknak mondani az 1559 óta szerinte is helvét irányú Heltai Gáspárt és a Brassóból ugyanilyen felfogása miatt elmozdított Amicinust (155. l.)? Persze azt is meg lehetne kérdezni, hogy minő jögon szerepel még a címlapon is az átnézök neve, ha még annyit sem tettek meg, hogy ezeket a jögyon elemi dolgokat kijavítsák?

A még temérdek hasonlónak mellözésével azoknak a részleteknek térek át egy csoportjára, amelyek a tudományos tárgyilagosságnak, a tudományos részrehajlatlanságnak, a tudományos módszernek, a tudományos szellemnek teljes megtagadásával pusztán a dogmatikus elfogultságnak, a felekezeti fanatismusnak minden ponton való érvényesítésével, az igazhitűségnek tüntető fitogtatásával végzetes lecsúszását jelentik egyháztörténelmi irodalmunknak. Lehet, hogy a református parochialis könyvtár igényei csak ilyen módon elégíthetök ki, mert hiszen ennek a kiadványai közül esett meg eggyel, hogy a konvent egy egész fejezetet kivágott belöle, mert egy pár lapján igazat írtam Calvinus Jánosról.

Elöször is arról kell megemlékezmem, hogy tényleg iskolaalapító abban, hogy egyes szavakat nem a szokott és valódi értelmökben használ, hanem elferdített egyéni értelmezéssel, s ehhez idomítja a történelem tényeit. Igazi átértékelést visz véghez e téren most már gyakorta. Így p. o. a supralapsariusok és infralapsariusok közti ellentétet alaposan elkésve, ha nem is alaposan azal iparkodik elsímítani, hogy más jelentést ad e szavaknak, mint amivel eredetileg bírnak, és azzal érvel, hogy ha a supralapsariusok úgy vélekedtek volna, hogy az Isten az Ádámék bünbeesését megelőzőleg rendelte el egyik embert a túlvilági üdvösségre, a másikat az örök kárhozatra, akként is fordulna elő e szó, hogy

praelapsariusok. Megfeledekzik arról, hogy ezek a kifejezések az illető theologusoknál többnyire részletes fejtegetések rendén fordulnak elő, amelyekből meg nem másíthatólag nyilvánvaló, hogy minő értelemben éltek e szavakkal. Különben, ha csak az kell elmélete megdöntésére, hogy milyen más kifejezéssel adták még vissza a supralapsarius szó jelentését, megnyugtathatom, hogy akárhányszor fordul elő helyette nem ugyan a praelapsarius, hanem a helyes latinság szerinti antelapsarius, aminek az értelmét aligha magyarázhatja el, bármennyire szeretné is eliminálni Meliusnak a supralapsarius és infralapsarius felfogások közöttli többszörös ingadozását.

A „protestáns“ szó is más értelmezésre tart számot szerinte olyképen, hogy nem tiltakozó, hanem bizonyágtevő. A szóhoz fűződő történelmi esemény körülményei azonban nem erősítik meg ezt a magyarázatot, ha egyező is vele a klasszikus latinságnak, de csak annak a szóhasználata.

Ott van aztán a „theodicaea“, egy theologiai műszó, melynek az összes szaklexikonok szerint ez az értelme: Isten igazolása azzal szemben, hogy ő volna a bűn oka. Ezzel nem törődve, állandóan ilyeneket ír: „a mohácsi vészben megnyilvánult theodicaea“ (119. l.), „mohácsi theodicaea“ (135. l.) stb., ami arra mutat, hogy az isteni igazságszolgáltatással téveszti össze.

Most aztán magyar szót is a saját új izléséhez kezd átalakítani: a rajongást, rajongót. Rajongás alatt a mindennapi életben azt szokás érteni, hogy valaki valakit vagy valamit mértéken felül szeret, valakiért vagy valamiért szertelenségig menve lelkesedik, p. o. egyes emberekért, vagy — mondjuk — művészetért, sportért stb. Vallási téren pedig rajongás a vallási fanatizmusnak az a neme, mely a nemföldönjáró enthusiasmusban nyilvánul, midőn túlteszi magát az ember az észszerűség, a józan életfelfogás határain. P. o. az még nem rajongás, ha valaki szenved vagy akár meg is hal a meggyőződéséért, akármennyire ki is ment divatból az efféle, de az már rajongás, ha keresi, hogy szenvedhessen vagy meghalhasson. Az is rajongás volt, mikor a pestissel fertőzött helyről való távozást vagy az ellene gyógyszerrel való élelt hibáztatta Melius és némely társa. Az is rajongás volt, mikor Kálmáncsehi Sánta Mártonnak halálos betegségét, a misererét úgy tekintették lutheránusok, mint az Isten büntetését az ő úrvacsorai tanfogalmáért. Az is rajongás volt, mikor a csengeri rektor a praedestinatio tanának hatása alatt 1563-ban öngyilkos lett azon való kétségbeesésében, hogy elképzelése szerint ő nincs az üdvösségre

választottak sorában. Az is rajongás volt, mikor az 1873. évi kolerakor egy beteg kihányván az oslyát, az utolsó kenetet feladó jezsuita kikereste azt és maga bevette.

Révész nem az ilyeneket tekinti rajongásnak és rajongóknak. Azoknak a lutheránusoknak a példájára, kik a XVI. században a helvét reformáció híveit mondták rajongóknak, ő azokat nevezi el így, akik eltérnek a calvinusi hittételektől, de csak balfelé, ezeket azonban en bloc. Az unitáriusok mind rajongók, az anabaptisták is mind azok, én és megkevesbedett szabadelvű theologus társaim — bár ránkmutatás nélkül — szintén azok vagyunk, sőt a helvét reformáció hősi halott megalapítóját, Zwinglit is csak az Isten őrzi, hogy amennyiben a jelenlegi magyar református egyház pápájának és tabujának, Calvinusnak a felfogása eltér az övétől, épenúgy nem részesül a „rajongó“ jelzőben. „Merev zwinglianus álláspontról“ (108. l.) és „zwinglianus szélsőségről“ (113. l.) azonban fesztelenül beszél Révész, holott annak, aki rajongói szerint azzal alapított iskolát, hogy másoktól átvett állításaival szemben a reformáció korabeliek theologiai álláspontjáról később beható tanulmányokban állapította meg másképen a valóságot, nemcsak tudnia kell, amiben bizonyára nincs is hiány, hanem figyelembe is kellene vennie, hogy Zwingli először vallott úrvacsorai tanításán meglehetősen módosított utolsó éveiben, ha nem is adta fel a természeti lehetőség elvét. És ez akkor történt, amikor Calvinusnak híre-hamva sem volt még, csak évek mulva lépven a színtérre. Igazságosan tehát Zwinglinek ez a végső állásfoglalása vetendő egybe a Calvinuséval, nem pedig az akkorra már saját-maga által mellőzött. De így persze nem volna mondható a Szegei Kis István úrvacsorai nézetéről, hogy a Calvinuséhoz közeli. Azt viszont, hogy a praedestinatiót nem a Gottschalk-féle alakjában hirdette Zwingli, mint azután Calvinus, hasonlóképen nem írhatja rovására amannak Révész, hiszen magyar elsményképe, Melius távolról sem az ő megállapítása szerinti „elszánt következetességgel“ ragaszkodott a kettős praedestinatio calvinusi alakjához, amint kitűnik ez az 1567.-iki „rövid“ hitvallásban tett, de Révéztől agyonhallgatott nyilatkozataiból.

Személyválogatást másképen is követ el Révész. Dávid Ferenc p. o. azért is rajongó, mert chiliasta volt, annak dacára rajongó, hogy Révész szerint is kiváló református theologusok ugyancsak ápozták a chiliasmust. De ezek perszenem rajongók, nem az az épen-

ügy chiliasta Károlyi Gáspár sem. Pedig Dávid Ferenc, mint chiliasta is annyira nem volt rajongó, hogy miután a Krisztus ezeréves birodalma nem kezdődött meg az általa erre jószolt 1570. évben, egyenesen józan belátásánál fogva nem is lüzött ki rá több határidőt.

Abból, hogy az anabaptisták között is, az antitrinitáriusok között is akadtak rajongók, normalis következtetéssel nem vonható le az az eredmény, hogy az anabaptismus is, az antitrinitarismus is rajongás. Néhol Révész is így gondolkozik. Egy helyen (123. l.) ugyanis egy rosszul fogalmazott mondatban „a szentháromságtagadás és ezekkel (!) karöltve a szektárius rajongás tünetei“-ről tesz említést, a „Debrecen lelki válságá“-ban még indokolja is, hogy miért veszi ki a szekták sorából az anabaptismust, amely pedig szerinte „kart öltött“ az antitrinitarizmusszal. De azért már Lengyelországban is anabaptista rajongás kíséri az antitrinitarismus propagandáját (151. l.), vagyis itt már rajongás az anabaptismus, viszont az antitrinitarismus nem az. Ezt több ízben elismélti (152. l.), tehát azt tehetné fel az ember, hogy meggondoltan választotta el ekként egymástól a kettőt. A „Méliusz és Kálvin“ 4. lapján szintén különválasztja az antitrinitarismust a szekták rajongásától, sőt máshol is előfordul „az antitrinitarismus és a vele szövetkezett rajongás“ (158. l.). Azután meg újra arról beszél, hogy „a lehiggadt morva-felsőmagyarországi és mennonita anabaptismus szakított a szentháromságtagadással“ (154. l.). Arany Tamás pedig „rajongó radikális, sőt forradalmi anabaptista“ volt, amiből úgy látszik, hogy a szentháromságtagadás volt a rajongás ismérve. Majd „az antitrinitarizmusszal és anabaptizmusszal karöltve járó rajongó lelkiséget“ (160. l.) fedez fel Dávid Ferencben, valóllanul azt állítván, hogy ez 1567.-iki műveiben ellene szól a gyermekkeresztségnek, amit ő maga megcáfol már három lappal hátrább, megállapítván, hogy a gyulafehérvári második hitvita tételeiben, tehát 1568-ban támadták meg Dávidék a gyermekkeresztelet először. Aztán rajongás a reformátori megigazulás- és kegyelem-tannal való szakítás is (persze a katolikusok ki vannak véve!), rajongás a Krisztus helyettes elégtétele . . . tanának a kritikája, „rajongóan szabadelvű“ az 1568.-iki törvénynek az ígêrhetés szabadságát biztosító intézkedése is, rajongók mondták ki az ördög nem létezését (153. l.) (vagyis ő hisz az ördög személyes létezésében és mellékesen megemlítve, hisz a boszorkányság-

ban is!), rajongás a lélek-aluvás tana (165. l.), rajongás a Servet-Socinus-féle christologiai állásponttól távolodás (165. l.). Ebből az látszanék, hogy Servetet és Socinust nem tartja rajongóknak, ha másutt meg már a Dávidék kezdetbeli, velök egyetértő szerény antitrinitarismusát is meg nem tenné rajongásnak, azt mondván, hogy a gyermekkeresztelés bírálatával „újra tettek egy merész lépést a rajongó reformok útján.“ Más helyen is (295. l.) egyszerűen „rajongó hullám“ egészében véve az antitrinitarismus. Egy szóval tökéletes a fogalomzavar, csakhogy nem az állítólag rajongóknál. Ember legyen a talpán, aki el tud igazodni a számtalan következtelenség és ellenmondás labirintusában. Mert így megy végig az egész könyvön. Csak úgy dobálózik ezzel a folyvást szerencsétlenül alkalmazott szóval, melyet szemmeláthatólag épen úgy kifogat igazi értelméből, mint a már említett többi theologiai műszót.

Hiszen — visszatérve Arany Tamáshoz — az ő összes, egyenként ismert tizennyolc tétele közt csupán egy van, a kilencedik, ami rajongás számba megy („valahol valami testi jó vagyon... mind ördög, mert elvonszsa Istentől az embert, ördöggé teszi és elkárhoztatja“). Ezt azonban ő észre sem veszi s olyanokban lát rajongást, amiknek semmi közük e szó normalis értelemben vett fogalmához. Mi a rajongás p. o. abban a Karlstadt-féle állításban, hogy mikor Jézus azt mondá: „ez az én testem“, akkor saját testére mutatott? Révész ebből Karlstadtot is, Aranyt is megteszi rajongónak. De ha másképen nem megy, az egészen kiküszöbölt logika helyébe a fantáziát hívja segítségül, csak hogy egy tetszetős könyvcím kedvéért „lelki válság“-ot süssön ki Debrecenre. Abból, hogy Arany Tamás, aki egyébként a legteljesebb nyíltsággal sorolta fel elveit, egyetlen szót sem ejt a gyermekkeresztés ellen, és abból, hogy Melius, aki Dávidékat már akkor megvádolta anabaptismusszal, mikor még egy szót sem szóltak róla, Arany ellen ezt sohasem hozta fel vádul, rendes észjárással az volna következtethető, hogy Arany tehát nem volt anabaptista. Ámde Révész épen a hallgatásából vonja le azt a következtetést, hogy igenis anabaptista volt, csak félt előállani ebbeli elvével. Ugyan mitől félhetett volna ezért jobban, mint a többiért, hiszen az egy éven belül tartott tarcali helvét irányu zsinaton többen is találkoztak, akik nyíltan hangoztatták a csecsemők keresztelésének felesleges voltát, anélkül, hogy a hajok szála meggörbült volna

miatta. Azonban feltéve, de meg nem engedve, hogy csakugyan anabaptista volt Arany, micsoda fantázia kell annak az elképzeléséhez, hogy elhallgatott nézetből robbanjon ki valahol akármilyen válság vagy bármi is! Vagy talán lappangott a válság? Akkor meg honnan tudja?

Nem kevésbé a fantázia szüleménye az, hogy az 1569-iki „fekete ember“-nek, Karácsony Györgynek is lelki válságot okozott volna a mozgalma Debrecenben. Először is minden tényleges bizonyoságnak híjával van az az állítás, hogy ez anabaptista volt, mert hiszen szerfelelt szégyenletes lett volna a többi egyházakra, ha kizárólag anabaptisták sorából kerülnek ki olyanok, kik nem káromkodnak és nem esküdöznek. Hiszen az a történetíró, aki szintén foglalkozott Karácsonnyal, úgy vélekedik, hogy a Debrecenben vallott hittételektől nem igen tértek el a Karácsonyéi. Révész ellenben semmivel sem több adat nyomán még azt a gyanút is táplálja róla, hogy „végső célja alighanem egy münsteri jellegű anabaptista-communista Sion-királyság felállítása volt.“ Ezt a a bűvészetig vitt lélekbe-látást alátámasztja azzal a látomásával, hogy ez a román paraszt varázslata alatt tudta tartani a debreceni polgárságnak is egy részét, amely között „az antitrinitarius propaganda már az előző években elébe dolgozott.“ Csakhogy ennek az otlani antitrinitarius propagandának annyira nincsen semmi nyoma, hogy inkább annak van, hogy tartózkodtak tőle. Avagy talán az Arany Tamásét érti alatta, melyet ez esetben jégre téve tartottak nem kevesebb, mint nyolc évig?

Ahhoz is különös gondolkozás kell, hogy ilyet mondjon valaki: „az egri várőrségen is erőt vett az anabaptista szellemű rajongás, annyira, hogy a vár odahagyásával a szent sereghez akart csatlakozni s a fekete próféta vezetése alatt indulni a török ellen“ Hát ehhez anabaptizmus és rajongás kellett? És ahhoz általában, hogy „a Karácsony vezetése alattiak a török ellen kezdtek fölserlegleni“? Legfeljebb hazafiui rajongás. Hiszen ez a legsebbe hazafias vállalkozás volt akkor!

De az aztán a felettébb különös, hogy amikor 1569 őszén állítólag éppen Debrecenben kiütött ez az antitrinitarizmusnak is terhére írt válság, ugyanakkor Melius, aki erősen oldozkodott a Nagyváradra kitűzött hitvitától, 1569 okt. 10-én kelt levelében mindent összehord, hogy fölmentse alóla János Zsigmond, csak éppen arra a döntő körülményre nem hivatkozik, hogy „itt van a

nyakamon a fekete ember, terjeszti az antitrinitarismust és anabaptismust, már mutatkozik is válság a gyülekezetben, Münstert akart csinálni Debrecenből, nem szabad prédának hagynom elvarázsolt híveimet, itt kell mérkőznöm a rajongókkal, nem Nagyváradon“. Elhíhető-e Meliusról olyan gondatlanság, hogy egy fenyegető válság kellős közepén még csak sejtelve se legyen az egésről?

Na! és az is különös, hogy ha „Debrecenben és környékén élet-halál ura“ volt Karácsony, hogy merhetett oda ellátogatni éppen akkor, 1569 szeptemberének végén maga János Zsigmond és ott még hitvitát is rendeztetni? Vagy talán összefogott a két antitrinitarius: a törvényes és a Révész szerinti tényleges hatalom? De akkor meg hogy nem bírták még egyesült erővel sem a magok Nitére téríteni az „élet-halál urai“ a már is válságban levő Debrecen? Útját állotta Melius? Amennyire én ismerem őt, aki már megjelenteknek mondta a külföldre kiadás végett kiküldött, de soha sajtó alá nem került három művét, és aki szakadatlanul ellenfelei legyőzéséről mesélte az álmait: nincs ár, amiért hallgatott volna erről a szokatlan mértékű és szokatlan diadaláról.

Az igazság azonban az, hogy nem volt ott semmiféle válság, még csak feltűnőbb mozgalom sem. Mindössze annyi történt, hogy az említett debreceni hitvita hatása alatt némelyek unitárius papot kértek Debrecenbe, de János Zsigmond nem adott nekik. És annak, hogy Melius teljes hallgatásba burkolózott a képzeletbeli válság felől, nem az az oka, amit Révész pusztán csak egyre élénkebben működő fantáziájából merít, hogy t. i. szégyelte, kivételesen ezt az egyet szégyelte világ elé vinni Melius. Azt mondja ugyanis, hogy „ha nem éppen Debrecenben és környékén esik a dolog, akkor Melius nagyon valószínűleg diadalmasan aknázza volna ki unitárius-ellenes polémiája céljaira“ (Debrecen lelki válsága 76. l.). Nem beszélve arról, hogy történelmet nem lehet csupa volnákból írni, csak azt kérdelem: miért nem hallgatott hát Melius az erre következő 1571 év őszén a Somogyi Máté dolgáról? Ez pláne lelkész volt Debrecenben, és mégis nyomtatásban piacra vitte az ügyét Melius. Miért mért *volna* ennyire különböző mértékkel és miért vezették *volna* egy évvel előbb egészen más szempontok, mint egy évvel utóbb? Egyszerűen az a nyitja az egésznek, hogy amidőn nem volt miről írni, nem írt, de mikor volt, akkor írt bezzeg bőségesen. És míg meg sem emlékszik az

egész Karácsony-féle mozgalomról, bármennyire borzasztónak lássa is azt 370 év távolából egy nem adatokból, hanem rémképekből merítő író: addig igenis „a debreceni dúlás“-nak mondja a Meliith Ferenctől épen 1570-ben ott véghezvittet, amely tehát nemcsak jelentékeny, hanem egyetlen is volt akkortájt.

Hogy mennyire nincs alapjuk ezeknek a levegőből vett elgondolásoknak, annak egy igen jellemző bizonyítékát szolgáltatja Révész, midőn hitvalló elmélkedései közben eltűnődik azon, hogy mi mindent vitt volna véghez Debrecennel a Karácsony serege és mi fűződnek ennek a nevéhez, ha más tényezők mellett „Erdélyben János Zsigmond továbbélésével vagy hasonló szellemű utód trónraültetésével“ minden fékét elveszíti ez a már nagy arányokban megindult rajongás. Tehát az 1570 tavaszán szerinte is véglegesen lezárult mozgalomra kihatással lett volna az egy évvel később meghalt János Zsigmond továbbélése vagy a Békés Gáspár fejedelemsége! És a János Zsigmond idejében minden nagyobb veszedelem nélkül megszűnt mozgalomból egy-két év múlva származtak volna igazán megörökítésre méltó szörnyűségek, ha nem Báthory István a fejedelem! Ezen a képtelen anachronismuson nevetni is lehetne, de engem szomorúsággal tölt el.

Arról meg határozott adatunk van, hogy minő méretű volt az a „válság“, amit a Somogyi Máté fellépése okozott. Nem is kell mondani, hogy őt is azzal gyanúsítja Révész, hogy anabaptista volt in petto, de nála is egyedül az erről való hallgatásából tudja ezt kihozni, noha viszont abból, hogy állást foglalt a gyermekkeresztelésnek a módozatai kérdésében, egyenesen azt kell következtetni, hogy nem tartotta azt megszüntetendőnek. Ám, hogy a legrajongóbb vagy a legfanatikusabb elvnek is milyen válságot idézhet elő az elhallgatása, azt épen az ő esete mutatta meg. Egyetlen debreceni polgárra, egy Patkó Tamás nevére terjedt ki rajta kívül, és az sem az állítólag eltitkolt anabaptismusban volt követője, hanem a hirdetett antitrinitarismusban. Hogy pedig ez az ennyinél semmivel sem nagyobb lelki válság végképen nem okozott a debreceni tanácsnak olyan fejfájást, mint századok múltával szerzőknek, világos abból, hogy az megelégedett Patkónak egy ígéretével, amivel és Somogyinak egyházi úton való elmozdításával el is lett intézve az egész ügy.

Hogy mennyire nem volt válság ekkor sem az antitrinitarismus miatt, nyilvánvaló abból is, hogy az épen antitrinitarius haj-

landóságai miatt a diákság egy részével 1570-ben Kolozsvárra távozott Félegyházi Tamást egy év múlva, tehát a Somogyi-ügy felfakadásával egyidőben visszafogadták Debrecenbe rektornak. És még abból sem fejlődött semmi válság, hogy ez, ha nem is hirdette, de javarészen fentartotta a vélekedését, amit eléggé bizonyít az, hogy „A keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás“ című, nagyon elterjedt munkájában, mely 1579-ben jelent meg először, nemcsak feltűnően igyekszik minél hamarabb túlleni a szentháromság tanán, mit Révész is észrevett, hanem a mellett egyedül az Atyát tartja imádandónak, miként én már egyetemi előadásaimban is említettem volt.

De válságot még e miatt sem láttam Debrecenben. És hogyan Révésznek merészen szárnyaló képzelődése a Melius erejének tulajdonítja azt az érdemet, hogy mindezek a felfútt apróságok nem tették Debrecen egy második Münsterré: kérdem, hogy miért nem vált egy új Münsterré Kolozsvár? Hiszen ott nem nyomozott hitet Melius! És ott uralomra jutott az antitrinitarismus, az anabaptismus pedig nemcsak mellé társulva jelentkezett, hanem külön is tetemes számmal voltak hívei. Még hozzá német volt a lakosságnak egy tekintélyes része, tehát már nemzetileg is hajlamosabb a münsteri példa követésére!

Meliusnak a mennél nagyobbá avatására való törekvés vezetett Révészt másképen is. Nem mondja ugyan ki nyíltan, mint professora, Pokoly József és tanítványa, Soós Béla, hogy Melius egy három országra kiterjedő egységes magyar református egyháznak volt fővezére, de a sorok között ugyanazt olvastatja. Kezdi azzal, hogy Pokolyt is túllícitálva, szerinte a marosvásárhelyi első református és első magyarnyelvű hitvallás „megfogalmazásában fő része Meliusnak lehetett“ (114. l.), akinek oltani „uralkodó hatását“ nemkülönben megállapítja. Ezeknek a Meliust Dávid és Heltai fölé emelő nagyotmondásoknak egy kissé komikusak az előzményei. Pokoly ugyanis óvatosabban csak „főként“ nyújtja általában „a magyarországi atyafiaknak“ a hitvallás szerzőségének bábérját és azt hozza fel állítása mellett bizonyosságul, hogy ha Dávidék írták volna, elküldték volna külföldre, hogy ott megismerjék (Az erdélyi református egyház története I. k. 132. l.). Mintha bizony ezt épenúgy el nem mondhatta volna Meliusékról! De hát neki így esett jól. Ezzel azonban akarata ellenére is a Dávidék szerzőségét igazolta, amennyiben pár év múlva valóban ők küld-

ték el Heidelbergbe a német fordítását. Erről hallgatott Pokoly, ki álláspontja érdekében egy kis történetmódosítást is elkövetett, azt mondván, hogy „Heltai és Dávid a későbbi harcokban nem ezt a hivatalos zsinati hitvallást, hanem a saját Defenziójokat adják az ellenfél bírálata s a külföldi akadémiák ítélete alá.“ A dolog azonban úgy történt, hogy Dávidék a kitűzött határidőben nem bocsátották a lutheránus ellenfeleiktől külföldre küldött bizottságnak rendelkezésére semmiféle munkálatukat, mire a bizottság maga választotta ki e célból a Defenziójokat, nyilván azért nem a marosvásárhelyi hitvallást, mert magyar volt a szövege.

Így tehát még mesterkedésekkel szemben is kétségtelen a Dávidék szerzősége. Nem is tételezhető fel Dávidról és Heltairól, akik már azelőtt is otthonosan forogtak az irodalom mezején, hogy egy akkor még teljesen ismeretlen fiatal kezdőre szoruljanak rá felfogásuk körvonalazásában. De persze igen jól jő ki, hogy ezek a már idősebb és gyakorlott írók alig ismerték meg, már is meghajoltak az egyébiránt Révész beismerése szerint is „mindig lázas és kuszált“ Melius előtt. Hát bizony „lázas és kuszált“ volt ő hovatovább gyarapodó mértékben. Ezért sem igaz egy szó sem abból a három országra kiterjedő egységes református egyház feletti fővezérkedésből, aminek az illető országrészek állami helyzete is gátjául szolgált ugyan, de másképen is tények igazolják az egész álomképnek a meg nem álló voltát. Ha egységes volt az egyház és fővezérök volt Melius, miért nem a már kész debreceni hitvallást tették magokévá a tiszáninniek és miért készítettek magoknak Tarcalon másat? És az erdélyiek, kiknek módjokban volt választani a fővezér tekintélyével támogatott debreceni hitvallás meg a tarcali közt, miért nem a fővezérét fogadták el Tordán a magokénak? És a hódoltságban eső dunamellékiek a Melius mesterének, aki szintén sokkal nagyobb volt, semhogy Melius után haladjon, Szegedi Kiss Istvánnak a vezetése alatt miért készítettek külön egyházigazgatási kánonokat, és ha egységesek voltak, miért nem léptették életbe a Meliustól 1567-ben szerkesztett Nagyobb Cikkeket? Amelyektől minden másfajta képzelődés ellenére épen olyan függetlenül jöttek létre a hercegszölnösi kánonok, mint ahogy egyházi szervezetöket nem kölcsönözték a német lutheránusoktól a magyar reformátusok. És ha fővezér volt Melius, miért fejezték ki a tiszáninneniek 1566-ban azt az óhajításukat, hogy ők és Meliusék egységes terv szerint vívják a szentháromságtagadók

elleni küzdelmet? Ha volt már fővezér, akkor bízni kellett volna abban, hogy egységes terv is van. Vagy csak ezzel és ekkor kezdődött az álmodott fővezérség? Akkor meg miért akarják már 1559-re visszavinni?

De menjünk tovább! A felett, hogy a nagyelméjű, tisztafejű, mélytudású, szépírályu, ékesszavu Dávidot valóságos szidalmazásképen a legkülönbélebb változatokban százszor elmondja Révész rajongónak, egy kis lelki csömörrel napirendre térhetünk. Ám nem hallgathatjuk el megjegyzéseinket az antitritarismusnak a szombatosságához való viszonyáról előadottakra. Mivel pedig Révész ebben is Pokolyt követi, de — részben tájékoztatásom után — mellőzve ennek egyes tévedéseit, kénytelen vagyok ez utóbbiakra is kiterjeszkedni.

A Blandrata és Socinus által Dávidra ráfogott tételek sorában Pokoly által megismételve fontos szerepet játszott az, hogy Dávid többre becsüli az ószövetséget az újnál és ez utóbbit csak annyiban tekinti irányadónak, amennyiben megegyezik amazzal. A való tény ellenben az, hogy Dávidnak a munkáiban annak a kellő helyeken mindig hangoztatása mellett, hogy az újszövetség felette áll az ónak, még olyan nyilatkozata is csupán egy található, amiből az ószövetség könyvei közül egy csoportnak, a „próféták írásainak“ az újszövetséggel egyenlő színvonalra helyezése, de ezeknek sem az újszövetség rovására való túlbecsülése tűnik ki, és, ami a fő, — ismétlem — ennek is egymagának, a többi ószövetségi könyvektől sokban eltérő szellemű csoportnak, a legfejlettebb vallásos eszméket tartalmazónak, minélfogva ez a nyilatkozata sem hozható ellentétbe a többivel.

Hasonlóan tévedés Pokolynál az, hogy Karádi Pál a jelenések könyvére szerzett magyarázataiban zsidószellemű vélemény nyilvánít. Azt az egy nyilatkozatát ugyanis, mely az ennek bizonyítására idézett lapszámok egyikén leginkább volna ily irányúnak vehető, félreérti Pokoly. Az illető helyen t. i. a vasárnap heti ünneplése mellett felhozott okok között fölöslegesnek véli Karádi azt, hogy azért kell a vasárnapot ünnepelni, mert nagy dolgok estek rajta. Erre mondja, hogyha ez a szempont súlylyal bírna a kérdés eldöntésénél, akkor inkább a szombatot kellene megülni, mivel azon még nagyobb dolgok történtek. Csakhogy ez korántsem a szombat melletti állásfoglalás!

Bizonyosságok híján is az „örvénylő rajongásba sodródott

Dávid“ nyakába iparkodván varrni Révész a szombatosságot, egy helyen „a chiliastikus rajongás elvetélt alakjának“ nevezi ki ezt, más helyen pedig azt állapítja meg, hogy a „nonadorantista álláspontból logikusan következett az ószövetség egyoldalú értékelése“ (169 l.). Vagyis mind zsidóvá lesz, aki szabadelvű theológus!

Minthogy azonban a chiliasmusnak az alap gondolata, a Krisztus ezeréves földi országa, teljességgel kizárja az ószövetség túlbecsülését, elvetélt következtetés az, mely a chiliasmusból, de persze csakis a Dávidéból, húzza ki a szombatosságot. És Dávidot illetőleg szintén minden alapot nélkülöz az a következtetés, mely a Jézus nem-imádásával hozta és hozza kapcsolatba az ószövetségnek az új fölé helyezését.

Másutt kell tehát keresni a szombatosság igazán logikus kifejlődésének eredetét! Erről nem a magam-alkotta eredményt közlöm, hanem kifogástalanul orthodoxus református theológusok megállapításait. Kiss Ferenc szerint a magyar protestantizmus első százada „hasonlíthatatlan előnyt adott az ószövetségnek az új fellett“ és „túlbecsülte az ó törvényt“. Szilády Áron szerint a „judaismus és keresztyénség elveinek és eszméinek s a hazafias érzületnek vegyülete a magyar reformátorok mindegyikénél észrevehető s e vegyülési folyamat eredménye az az alapszínezet, mely a magyar kálvinizmusnak még ma is ismertető jele.“ Pokoly pedig „ismeretes dolog“-nak mondja, hogy „a kálvinizmus sokkal nagyobb súlyt fektet az ószövetségre, mint a lutherizmus“. Ne szégyeljünk hát rámutatni a legfőbb forrásra, az ezt az álláspontot különleges nyomatékkal képviselő Calvinusra, kinek angol és skót hívei közül a Jézus imádása közben sokan megtették azt az igazán „logikusan következő“ lépést, hogy szombatot ünnepeljenek vasárnap helyett. Korán lehettek ilyenek Erdélyben is épen a reformátusok ószövetség-cultusa nyomán, mert bizonyosra vehető, hogy voltak már akkor, mikor előáloit Dávid ellen Blandrata ezt illető hamis vádjával.

Történeti fejlemények változtattak aztán a dolgon. Midőn elítélték Dávidot, az ellene vádul felhozottak mind rokonszenvet keltettek a hozzá ragaszkodóknál és csak azért is helyeselték az összest. Elkeseredésökben még ahhoz a csupán ráfogott eszméhez is kegyeletes kötelességöknek érezték csatlakozni, amely pedig azok közé tartozott, melyeknek neki tulajdoni'ása ellen egyetemleges tiltakozást jelentett be őmaga. És ha bukása után Blandra-

táéknak az igazolására hivatalosan állást foglalt az antitrinitarius egyház az ószövetséget túlbecsülő felfogás ellen: ez a Dávidot cserbenhagyó Hunyadi-pártiak elleni keserű hangulatban még olaj volt a tüzre s a hamis váddal félrevezetettek annál hevesebben képviselték az ellenkező véleményt, mivel ebben a határozatban is a Dáviddal való szakításnak látták egyik mozzanatát.

Ilymódon történetileg valósággal alátámasztották azt a hitelvi és tanbeli tekintetben sehogysem helytálló állítást, hogy Dávidnak a révén terjedt el a szombatosság. Amit a vezérre rágalmozói fogtak rá terve és szándéka gyanánt, hogy t. i. behozza a zsidós-kodást, azt meg is valósították ezek a követői, csupa iránta való szeretetből minden következtetésig elmenve. Ámde Dávid ebben sem hibás, valamint abban sem, hogy más felekezetekből is hódított a szombatosság.

Ez a tényállás a szombatosság és Dávid közti viszonyban, nem pedig az, amely minden jogos alap nélkül, pusztán felekezeti rajongásból még ezért is őt szeretné eláztatni.

Ilyen az új vagy „hitvalló” egyháztörténetírás. Írásnak írás, egyházinak is alkalmas, hitvallónak is beválik, azonban a legcsekélyebb mértékig sem a szó régi jelentésében, mely alatt olyat értettek, aki tűzön-vizen át fentartotta a meggyőződését, aki szembeszegült a hatalommal, nem pedig élvezte azt, — kinszenvedések között is, nem pedig kitüntetésekkel elhalmozottan. De történet? — az sohasem lesz az efféle kasírozott tudományból. Hogy ennek milyen, arra rávilágít az általam feltüntetett sok részlete, rá a szavak átértékelése és a tények módosítása, rá a sok eszmezavar és ellenmondás. Ez mind némi elnézéssel volna kezelhető, ha szerző újabb műveiből lépten-nyomon ki nem ütöznék „a határozott és nem titkolt református theologiai álláspont”, még pedig legreactiósbab, leginquisitoriusabb, a „furor theologicus”-tól áthatott alakjában.

Ennélfogva a legnagyobb keserűséggel, további munkásságába vetett reményeink feletti kétségbeesett csalódással le kell mondanunk róla, hogy akár mostanában közrebocsátott műveivel, akár az ebben a szellemben ezután irandókkal a tudomány szempontjából foglalkozhassunk és hogy nekik ebben a tekintetben valami súlyt tulajdoníthassunk. Ellenben mélyen érzett sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy egy sokat ígérő tudományos pálya aránylag túlkorán megszakadt s 1936 óta méltán mondhatja egyháztörténetíróink harmadik nemzedéke: elesett a mi fejünknek ko-

ronája. Legutolsó munkája minden reményt kiolthatott még azoknál is, akik a többi téves úton járó után bízakodtak még abban, hogy egy egyetemi tanárban csak felülkeredik megint a tudomány ápolása iránti kötelesség érzete. Ez már új állásának az elfoglalása után jelent meg, mely gyökeretelenné teszi ezt a várakozást. És nem fog érte kárpótlást nyújtani bármily sikeres püspöki működés sem, amit különben őszintén kívánunk neki is, a tiszántúli egyházkerületnek is.

Dr. Zoványi Jenő.

Szamosról — ének.

A dal szökevény zeng, pedig szennyes vagy, szürke,
járásod inkább rest, de néha vidám, fürge
iramban vágtatsz, vén folyó.
Mint minden földi víz, halat hordsz, embert, szennyet
és mégis olyan más. erdélyi minden benned.
A sok könny, mik székely, román
és szász létharca közt halkán beléd-omolnak,
a hegyes-tornyú Dés szívében egybeolvad.
Mit értik Tur, Tisza, Duna,
miért becéz dalunk? — Rendelt sorsunkkal játszol
és tudjuk biztosan: ezüst-fonálnak látszol
egy másik, békés csillagon . . .

Fülöp József.